

УДК 316.6: [159.922]

Соціальна психологія. Психологія соціальної роботи

**Ю. О. Михальчук**

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології

Міжнародний економіко-гуманітарний університет

імені академіка Степана Дем'янчука

## **ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЩОДО ІНКЛЮЗІЇ: СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ**

*У статті здійснено теоретичний аналіз проявів інтолерантності та критеріїв толерантності у суспільстві. Описано основні форми взаємодії здорових дітей із дітьми-інвалідами, в тому числі, в класах з інклюзивною освітою – діалогічну взаємодію, опіку та співпрацю. Розкрито психологічну сутність взаємодії та екологічної взаємодії (за Ю.М. Швалбом). Проаналізовано результати пілотажного експерименту, що охопив 1822 особи чоловіків та жінок віком від 16 до 65 років м. Рівного та Рівненської області. Основною метою проведеного експерименту стало вивчення толерантності населення до розвитку інклюзивної освіти в Україні.*

**Ключові слова:** толерантність, інтолерантність, взаємодія, дитина-інвалід, соціалізація, інклюзивна освіта.

**Постановка проблеми.** Інтолерантність у суспільстві набуває різних форм вираження: насильство та злочинність, вирішення конфліктів засобами військових дій, дитяча проституція, недовіра, байдужість до страждань інших, знуцання. «Я-концепція» та «Концепція іншого» значно спрощуються та примітивізуються, стають менш глибокими, людина втрачає почуття власної гідності та честі. На рівні родинної свідомості інтолерантність проявляється як

втрата материнських та батьківських почуттів аж до повного руйнування зв'язків між поколіннями, взаємна відчуженість між членами родини.

Важливе місце в сучасному українському суспільстві займає проблема інтеграції та соціалізації дітей-інвалідів, їх якісна соціально-психологічна реабілітація та психологічний супровід. Створення класів з інклюзивною освітою є важливим та необхідним кроком у вказаному процесі, проте, не дослідженим залишається готовність населення України до вказаних нововведень, а, отже, до толерантного прийняття людей з особливими потребами як повноцінних членів суспільства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблему інвалідності та ставлення соціуму до людей з особливими потребами вивчали науковці: Л.С. Виготский, О.Р. Лурія, Л.Й. Вассерман, Т. Парсонс, О.О. Ставицький, О.І. Шкаратан, тоді як толерантність як категорія відносин – у наукових дослідженнях О.Ю. Клепцова, О.О. Леонт'єва, В.Г. Маралова, С.Л. Рубінштейна, В.А. Ситарова, Г.І. Щукіна тощо.

**Метою статті** є теоретико-практичний аналіз вивчення проявів толерантності у суспільстві щодо інклюзивної освіти.

### **Виклад основного матеріалу.**

Проявами інтолерантності у суспільстві, згідно Г.У. Солдатової, Л.А Шайгерової, О.Д. Шарової є наступні [10]:

- образи, глузування, вираження зневаги;
- ігнорування, відмова в бесіді;
- негативні стереотипи, упередження щодо людини, яка належить до іншої культури, етнічної групи, як правило, на основі негативних характеристик;
- етноцентризм (розуміння та оцінка життєвих явищ крізь призму цінностей та традицій власної етнічної групи як еталону / зразка, що є кращими в порівнянні з іншими етногрупами);

- пошук ворога (як перенесення провини за невдачі, неблагополуччя, соціальні проблеми на ту або іншу соціальну групу);
- переслідування, погрози;
- дискримінація за ознакою статі, сексуальної орієнтації та інших відмінностей (як ізоляція у суспільстві, позбуття соціальних благ);
- расизм;
- ксенофобія у формі етнофобій, релігійних фобій, мігрантофобій;
- націоналізм як впевненість про перевагу своєї нації над іншими;
- експлуатація (використання чужої праці та часу без справедливої винагороди);
- релігійне переслідування;
- вигнання (офіційне або насильницьке);
- сегрегація;
- репресії.

І далі, зазначені нами автори у своїй праці, описують основні критерії толерантності: рівність можливостей, свободи самовираження, співпраця та взаємоповага у міжособистісних відносинах, тоді як критеріями інтолерантності виступають: ігнорування, різного роду дискримінація та агресивні прояви, експлуатація одними людьми інших [10].

Якщо розглядати соціальну ідентичність в якості першочергової потреби людини, то ситуації, що характеризуються загрозою соціальній ідентичності, а саме: зіткненням несумісних інтересів, потреб, цінностей, тобто є конфліктною взаємодією – потребують виявлення толерантності. Конфліктна взаємодія реалізує атрибутивні якості суб'єкта: його унікальність та активність. Адже, ситуація взаємодії передбачає як мінімум двох партнерів, кожен з яких, вибираючи іншого, співвідносить себе із вказаним іншим з огляду на свої унікальні та неповторні особливості [5]. Так, особистість стає перед вибором: бути толерантною і стати суб'єктом діалогічного спілкування через подолання

можливого внутрішнього дискомфорту або бути інтолерантною, піддаючись власному емоційному стану та баченню можливих способів реагування.

З огляду на це, толерантність є притаманною зрілій особистості, що має навички саморефлексії та самоаналізу. Толерантність забезпечує високий рівень адаптації до навколишньої дійсності, адже, людина приймає можливість інших бачити по-своєму ситуації (факти) буття та виявляти до них повагу й готовність до прийняття.

Розглянемо теоретичні аспекти взаємодії здорових дітей з дітьми-інвалідами та проаналізуємо результати проведеного нами пілотажного експерименту.

Беззаперечним є факт створення простору для розвитку толерантності, адже, чим менш толерантним є соціальне оточення, тим складнішим стає процес формування толерантності. Тому, виховне середовище навчального закладу має забезпечувати формування толерантності на трьох взаємопов'язаних рівнях: 1) інформаційному, що збагачує когнітивний компонент толерантності знанням про даний феномен, її складові, способи прояву, риси толерантної особистості, що, в подальшому формує настановлення на толерантність; 2) емоційному, що збагачує афективний компонент толерантності складовими емпатії, гуманності, терпимості до відмінностей; 3) поведінковий, що характеризується отриманням умінь та навичок діалогічної взаємодії та співпраці, орієнтацію на почуття партнера, готовності допомогти у разі необхідності.

Відносини розуміємо як інтегральну систему усвідомлених вибіркового зв'язків особистості із різними об'єктами об'єктивної реальності, яка виражається в діях, реакціях та переживаннях людини та відображає її основні потреби та інтереси [7]. Такі зв'язки відображаються в діяльності та викликають різного характеру та інтенсивності емоційні переживання особистості. У даному контексті особистість є активним діячем, що спрямовує власну діяльність на середовище та перетворює її. Тому стає очевидним взаємозв'язок особистості та середовища [7].

Система відносин особистості із оточуючим світом формує внутрішній світ людини. Відносини зі світом особистість проявляє через діяльність, вчинки, поведінку в цілому: вони є настільки багатограничними, що включають потреби, інтереси, емоції, оцінки, погляди особистості тощо.

Взаємовідносини між людьми являють собою систему настановлень, орієнтацій та очікувань, що виникають у процесі міжособистісного спілкування та діяльності. Толерантні відносини є особливим видом відносин, адже вони включають готовність суб'єкта відчувати переживання партнера, приймати його особливості та відмінності.

Дорослий для дитини з особливими потребами виступає провідником в оточуючому світі, в її соціальній адаптації та встановленні взаємовідносин з оточуючими. Лише завдяки впливу соціального оточення та організації спеціального навчання формується особистість, що здатна відчувати та усвідомлювати власні емоції та переживання, розуміти їх природу та психологічну сутність. Лише завдяки взаємодії особистість дитини отримує потребу до нових вражень, спілкування, пізнання оточуючого світу. Тому, організація простору розвивальної та навчальної взаємодії із дорослими, що є психологічно зрілими та мають високий рівень особистісної та професійної готовності до діяльності із дітьми-інвалідами є важливою умовою розвитку останніх, що дає їм життєвий досвід культури спілкування, толерантної та гуманної взаємодії, діяльності у суспільстві в діадах «дитини-дитина» та «дитина-дорослий», адже, ставлення до себе дорослих дитина проектує на взаємодію із оточуючими.

Вважаємо, що взаємодія особистості з людьми з особливими потребами може мати наступні конструктивні види: діалог, співпраця, опіка [2].

Діалогічна взаємодія передбачає рівність позицій спілкування, орієнтацію на почуття партнера, відсутність стереотипності у його сприйнятті, гнучкість мислення, високий рівень емпатії.

Говорячи про взаємодію здорових дітей із дітьми-інвалідами в класах із інклюзивною освітою, слід зупинитися на основних формах взаємодії: співпраці та опіці. Так, співпрацю слід визначити як спільне визначення цілей діяльності, її планування на основі культури спілкування, терпимості, довіри, відсутності тривоги, контактності, доброзичливості, соціальної активності. Опіка як вид взаємодії передбачає піклування на основі емпатії, емоційної стабільності, готовності прийти на допомогу.

У даному контексті, нам імпонує поняття екологічності, запропоноване Ю.М. Швалбом щодо взаємодії, яка – екологічна взаємодія – створює двосторонні умови для розвитку всіх значущих компонентів системи.

Так, характеристиками середовища, що можуть поліпшувати умови розвитку людини і цей зв'язок можна назвати екологічно позитивним. За умови поліпшення людиною умов функціонування та розвитку компонентів середовища зв'язок слід назвати по-справжньому екологічним. Проте, найбільш високим рівнем екологічності слід вважати таку діяльність людини, що, завдяки розвитку елементів оточення, створює середовище власного розвитку [11]. З огляду на вищеописане, можна зробити припущення про те, що формування простору взаємодії – гуманного, діалогічного, рефлексивного, де є суб'єктний розвиток учнів (студентів), коли останній набуває активної позиції щодо власної життєдіяльності, дасть можливість вказаний простір взаємодії назвати екологічним.

З іншого боку, екологічність постає ідеальним конструктом, що розвиває природність та можливості учасників взаємодії.

Так, до основних ознак освітнього середовища як толерантного Б.Е. Рієрдон відносить наступні особливості ставлення та взаємодії: уміння уважно слухати та чути; прагнення розібратися, розпитування; порада, пропозиція, виявлення згоди; підбадьорювання; втіха; повага; емпатія; доброзичливість; підтримка [8]. Натомість, до основних характеристик інтолерантного класу автор відносить: невміння слухати один одного, перебивання; нетерпимість; ігнорування;

звинувачення; відсторонення; обзивання; докори; засудження; критика; моралізування; проповіді; погрози; попередження; накази; вказівки [8].

Інтолерантний клас характеризується агресивним та нетерпимим ставленням до індивіда, що не визнає цінність та самобутність іншого. Тоді як толерантний клас – позитивним ставленням, що базується на повазі та емпатії, активній готовності допомогти – діалогічній взаємодії та співпраці.

Діалог розглядають не лише як форму спілкування, але й як принцип взаємовідносин. Так, Г.О. Баллом та М.С. Бугріним у контексті організації навчання, виділено два типи стратегій психології впливу – монологічну та діалогічну [3].

Г.О. Ковальов, описуючи діалог як психологічну умову реалізації «розвиваючої стратегії» виділяє нормативи та принципи організації діалогічного впливу [6], спираючись на які, опишемо риси, притаманні їй носіям – риси, що, на нашу думку, є важливими для формування простору толерантності:

- емоційна та особистісна відкритість партнерів по спілкуванню;
- орієнтування на психологічні стани один одного;
- довірливість та відкритість вираження почуттів та станів.

Основна мета пілотажного експерименту: дослідити толерантність українського суспільства до класів з інклюзивною освітою. Опишемо завдання та проаналізуємо отримані результати першого етапу пілотажного експерименту.

Основними завданнями даного етапу експерименту стали:

- 1) дослідити ставлення людей до інклюзивних класів;
- 2) дослідити ступінь готовності до навчання власної здорової дитини в інклюзивному класі та розуміння опитуваними можливості формування особистісних рис при взаємодії з дитиною з особливими потребами.

Пілотажний експеримент проводився студентами спеціальності 053 «Психологія» 2-4 курсів денної та заочної форм навчання Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука у місті Рівному та Рівненській області протягом квітня-травня 2018 року. Опитуванням було охоплено 1822 людини віком від 16 до 65 років. Кількість опитаних жінок – 956 та 866 чоловіків.

Визначимо основні поняття та категорії дослідження.

Діти-інваліди – це особи, що мають значні обмеження життєдіяльності, що призводять до соціальної дезадаптації внаслідок порушення росту та розвитку дитини, здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю своєї поведінки, навчання, спілкування, трудової діяльності в майбутньому [1, С. 6.].

Інвалідність у дитячому віці визначається як стан стійкої соціальної дезадаптації, що обумовлено хронічними захворюваннями чи патологічними станами, які різко обмежують можливості включення дитини у виховні та педагогічні процеси, що адекватні віку у зв'язку із чим виникає необхідність у постійному додатковому догляді за ним, допомозі та нагляді [9, с. 282.]. У нашому дослідженні терміни «дитина-інвалід» та «дитина з обмеженими можливостями» використовуються як синоніми.

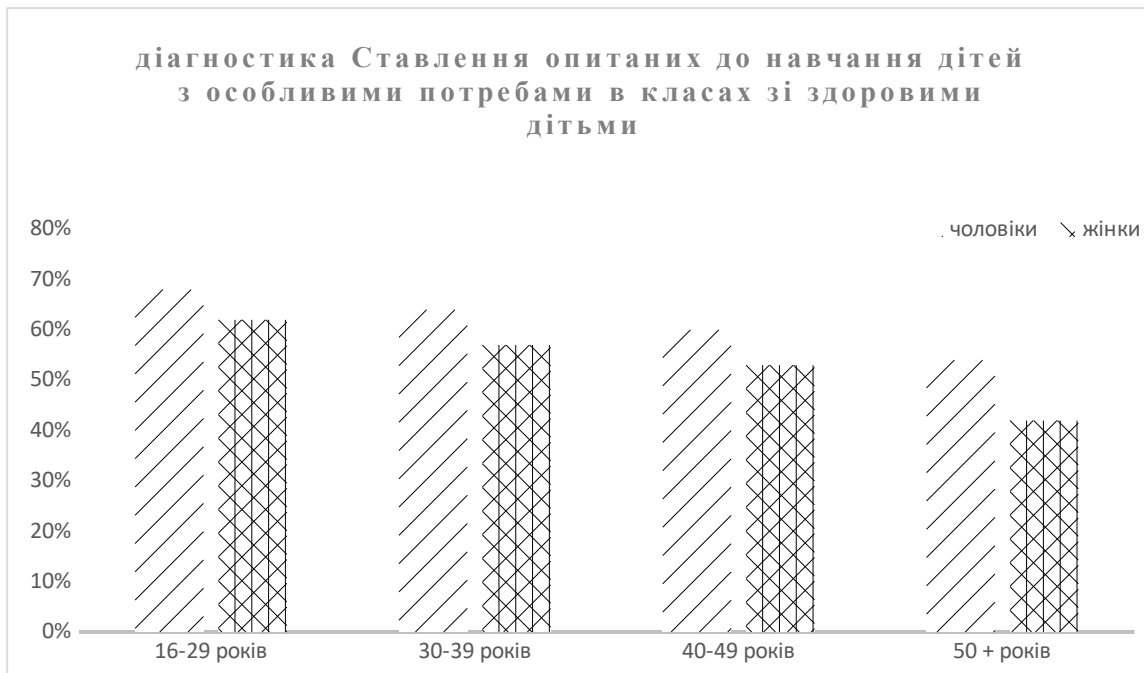
Соціалізація визначається як процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини зі стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх її вікових етапах [4, С. 23.].

Зобразимо відповіді опитаних у вигляді гістограм та проаналізуємо результати експерименту.

Запитання 1: «Чи повинні діти з особливими потребами навчатися в класах зі здоровими дітьми?» (гістограма 1).



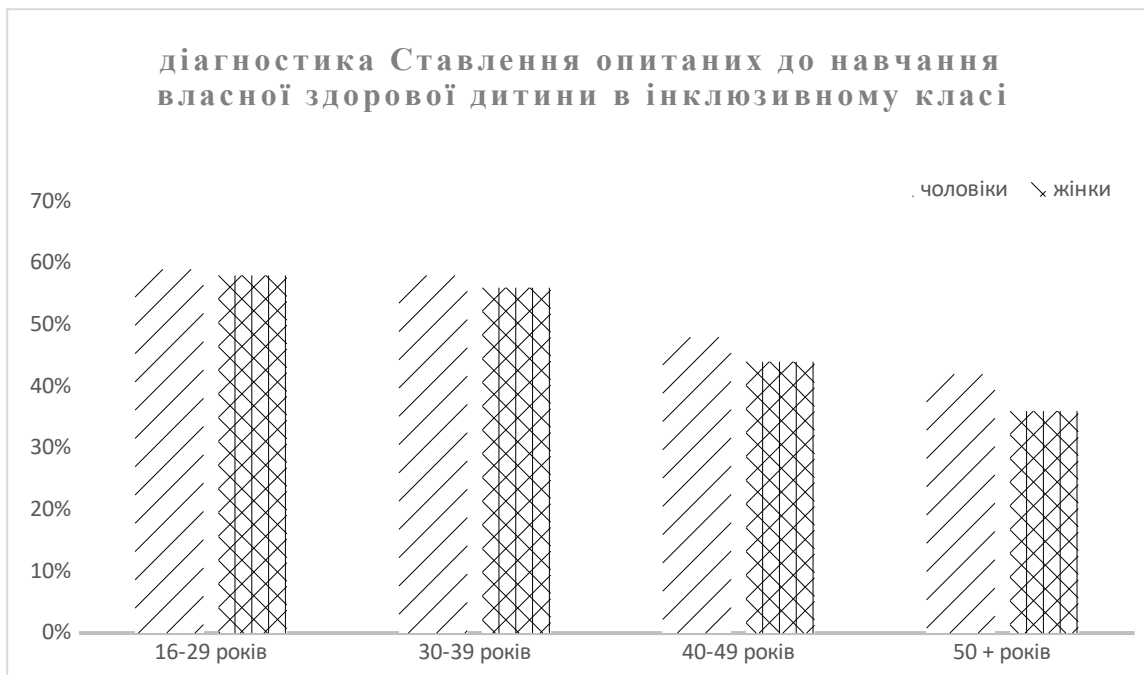
Гістограма 1.



Відсоток чоловіків віком від 16 до 29 років, які вважають відкриття інклюзивних класів вимогою часу становить 68 %, а у чоловіків старших 50-ти років – 54 %. Відсоток жінок, які вважають, що діти з особливими потребами повинні навчатися зі здоровими дітьми є нижчим за відсоток чоловіків і якщо у жінок 16-29 років він становить 62 %, то у жінок старше 50 років є лише 42 %. На нашу думку, це пояснюється тим, що жінки є більш консервативними до нововведень та вважають, що діти з особливими потребами можуть отримати більше можливостей та простору для особистісного розвитку в спеціалізованих установах.

На друге запитання пілотажного експерименту «Чи хотіли би Ви, щоб Ваша дитина навчалася в інклюзивному класі?» ми отримали наступні відповіді (гістограма 2).

Гістограма 2.

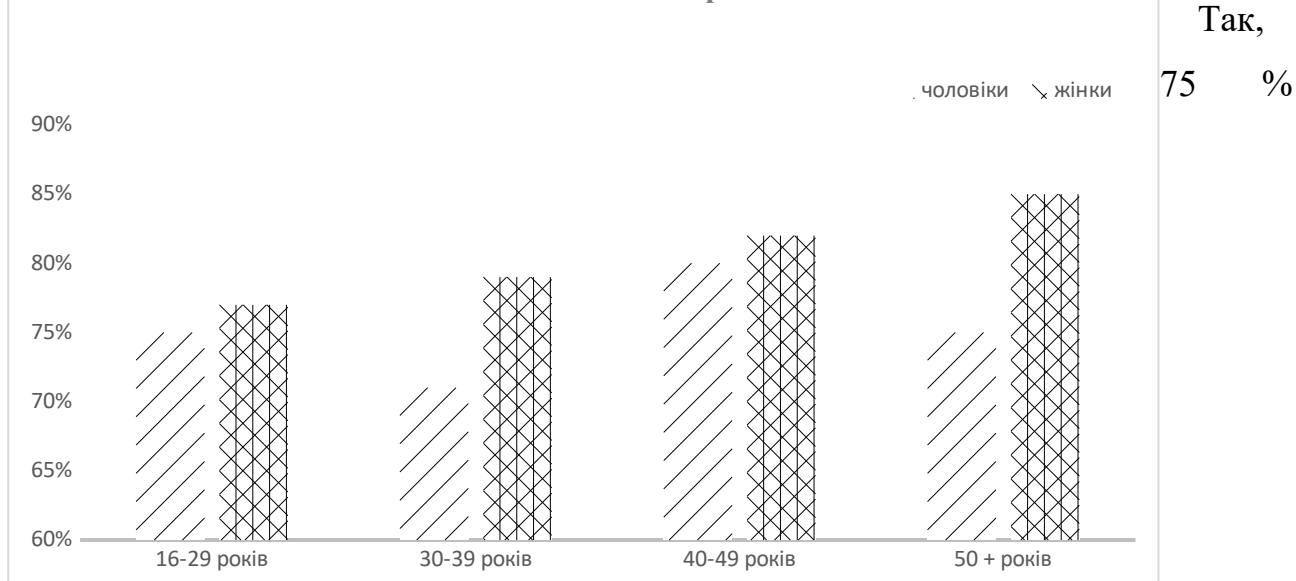


Аналіз відповідей опитаних (як чоловіків, так і жінок) показує різке зменшення бажання останніх до навчання їх дітей в інклюзивних класах від 59 % чоловіків та 58 % жінок віком від 16 до 29 років до 42 % та 36 % відповідно чоловіків та жінок віком старше 50-ти років. Таке бачення опитуваних, на нашу думку, є свідченням, з одного боку, недостатнього розуміння необхідності взаємодії дітей-інвалідів зі здоровими дітьми для їх успішної подальшої соціалізації та, з іншого боку, важливості формування складових морально-ціннісної сфери особистості здорової дитини при взаємодії із дітьми з особливими потребами.

На третє запитання анкети «Чи можуть бути розвинені особистісні якості здорової дитини завдяки спілкуванню та взаємодії з дітьми з особливими потребами? Якщо відповідь «так», то назвіть таку якість» було отримано наступні відповіді (гістограма 3).

Гістограма 3.

**діагностика можливості розвитку особистісних  
якостей здорової дитини при взаємодії з дитиною  
з особливими потребами**

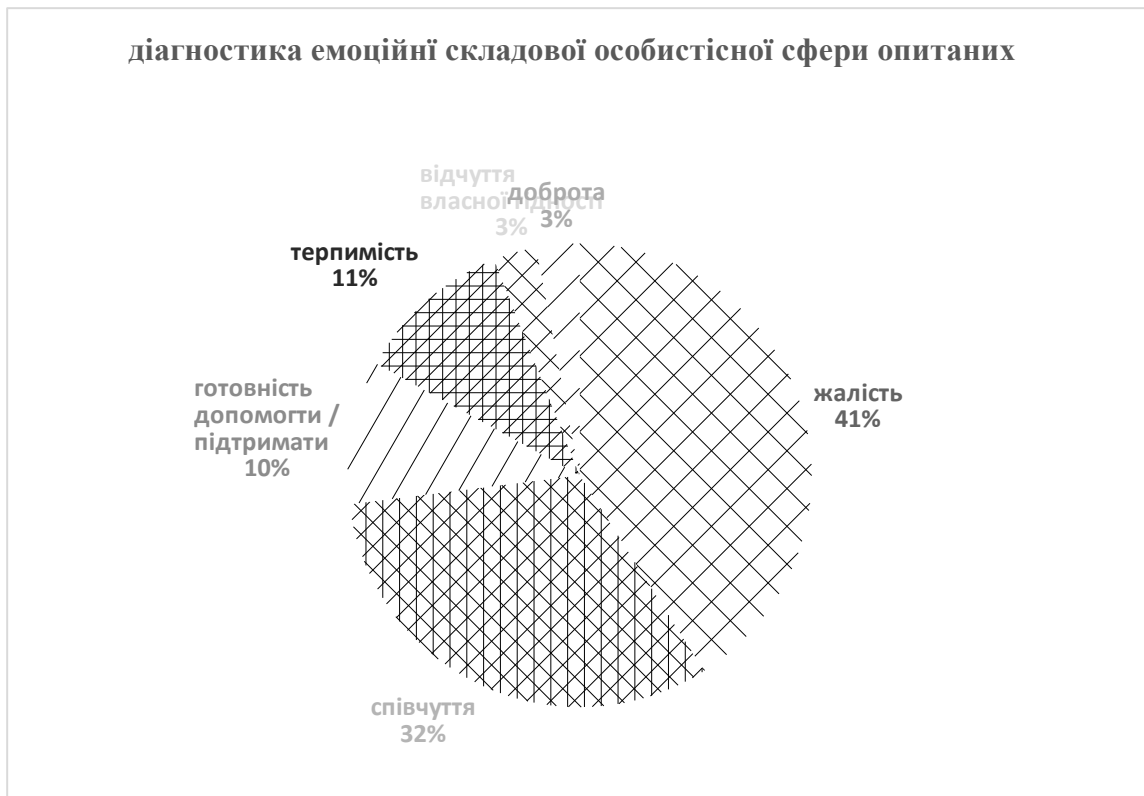


чоловіків та 77 % жінок віком 16-29 років вважають, що взаємодія з дітьми-інвалідами буде корисною для здорових дітей. 80 % чоловіків та 82 % жінок 40-49 років – максимальна кількість опитаних серед виділених та аналізованих вікових категорій вважають, що при спілкуванні з дітьми з особливими потребами в особистості здорової дитини можуть бути розвинуті наступні якості (що були перераховані особами різного віку та обох статей): готовність допомогти та підтримати, співчуття, доброта, щирість у висловленні почуттів, терпимість, любов до ближнього, відкритість, підвищення самооцінки, відчуття власної цінності, відчуття переваги. Цікавим є невідповідність отриманих показників серед жінок старше 50-ти років. Так, лише 25 % чоловіків та лише 15 % опитаних жінок вважають, що здорова дитина за умови взаємодії із дитиною з особливими потребами не отримає достатньо можливостей для розвитку власних особистісних якостей. Такі результати протирічать аналізованим вище у гістограмі 2, де, власне 64 % жінок старше 50-ти років висловлювали власне негативне бачення щодо навчання власної дитини в класі з інклюзивною освітою.

Четверте запитання нашого пілотажного експерименту було спрямоване на дослідження емоційної складової особистісної сфери опитаних. Так, на питання

«Що Ви відчуваєте, коли бачите дитину з особливими потребами?» більшість опитаних (як чоловіків, так і жінок) називають наступні: жалість – 41 %; співчуття – 32 %; готовність допомогти та підтримати – 10 %; терпимість – 11 %; відчуття власної гідності – 3 %; доброта – 3 % (гістограма 4).

Гістограма 4.



Так, жалість та співчуття – є найбільш поширеними емоціями щодо дітей-інвалідів, проте, відсоток тих, хто є готовим допомогти особам з особливими потребами та проявляти толерантність до особливостей останніх – є відносно малою (21 % опитаних).

Отримані результати пілотажного експерименту свідчать про недостатню поінформованість опитаних чоловіків та жінок різного віку щодо важливості інклюзивної освіти не лише для, власне, дітей з особливими потребами, проте, й для здорових дітей, передусім, у контексті формування моральних якостей останніх. Проте, важливими є, на нашу думку, показники, що характеризуються вищим ступенем толерантності щодо інклюзії, отримані у вікових категоріях

16-29 та 30-30 років, ніж в інших вікових групах – тих, хто, в переважній більшості, є батьками школярів.

У наступних публікаціях буде висвітлено результати другого етапу пілотажного експерименту, що мало на меті з'ясувати психологічну готовність студентів – майбутніх психологів до взаємодії та психологічного супроводу дітей-інвалідів в контексті діяльності інклюзивної освіти.

### **Література:**

1. Аксенова Л.И. Правовые основы специального образования и социальной защиты детей с отклонениями в развитии / Л.И. Аксенова // Дефектология . – 1997. – № 1. – С. 3-10.
2. Байбородова Л.В., Серебренников Л.Н., Кириченко Е.Б. Трудовое воспитание детей-сирот : учебное пособие / [под ред. Л.В. Байбородовой, М.И. Рожкова]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. – 287 с.
3. Балл Г.А., Бугрин М.С. Анализ психологического воздействия и его педагогическое значение / Г.А. Балл, М.С. Бугрин // Вопросы психологии. – 1994. – № 4. – С. 56-66.
4. Безпалько О. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальний посібник / О. Безпалько. – К. : Центр навчальної культури. – 2003. – 134 с.
5. Каган М.С. Философская теория ценностей / М.С. Каган. – СПб. : Петрополис, 2007. – 205 с.
6. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия / Г.А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1987. – № 3. – С. 41-49.
7. Мясищев В.Н. Психология отношений / [под. ред. А.А. Бодалева]. – М. : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
8. Риэрдон Б.Э. Толерантность – дорога к миру / Б.Э. Риэрдон. – М. : Бонфи, 2001. – 68 с.

9. Руководство по врачебно-трудовой экспертизе : в 2-х т. / Ю. Д. Арбатская, В. С. Балабанов, Ю. Г. Гапонова и др.; [под ред. Ю. Д. Арбатской]. – М. : Медицина, 1981. – Т.1. – 557 с.
10. Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д. Жить в мире с собой и другими: тренинг толерантности для подростков / Г.У Солдатова, Л.А. Шайгерова, О.Д Шарова. – [2-е издание, стереотипное]. – М. : Генезис, 2001. – 112 с.
11. Швалб Ю.М. К проблеме определения экопсихологических систем / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. – 2003. – Т.7. – Ч. 1. – С. 426-433.

**Михальчук Юлия Александровна. Толерантность относительно инклюзии: социально-психологический аспект изучения**

*В статье осуществлен теоретический анализ проявлений интолерантности и критериев толерантности в обществе. Описаны основные формы взаимодействия здоровых детей с детьми-инвалидами, в том числе, в классах с инклюзивным образованием – диалогическое взаимодействие, опеку и сотрудничество. Раскрыта психологическую сущность взаимодействия и экологического взаимодействия (по Ю.М. Швалбу). Проанализированы результаты пилотажного эксперимента, охватившего 1822 мужчин и женщин в возрасте от 16 до 65 лет г. Ровно и Ровенской области. Основной целью проведенного эксперимента стало изучение толерантности населения к развитию инклюзивного образования в Украине.*

**Ключевые слова:** толерантность, интолерантность, взаимодействие, ребенок-инвалид, социализация, инклюзивное образование.

**Mikhalchuk Y.A. Tolerance to inclusive education: socio-psychological aspect of study**

The article deals with the theoretical analysis of the manifestations of intolerance and the criteria of tolerance in society. The main forms of interaction of healthy children with children with disabilities, including in classes with inclusive education have been described – the dialogic interaction, care and cooperation. The psychological essence of interaction and ecological interaction have been revealed (by Yu.M. Shvalb). The results of the pilot experiment, which covered 1822 persons of men and women aged 16 to 65 years in the city of Rivne and Rivne region has been analyzed by the author. The main purpose of the experiment was to study the tolerance of the population to the development of inclusive education in Ukraine.

**Key words:** tolerance, intolerance, interaction, disabled child, socialization, inclusive education.